

INLEIDING BRANDGEWEERBOEKEN NOORDWIJK

door
H.A. Schelvis

In het Oud Archief van de gemeente Noordwijk (sinds februari 2006 is het Oud Archief Noordwijk overgeplaatst naar het Regionaal Archief Leiden) bevinden zich een viertal lijsten die in de inventaris worden aangeduid met de benaming “Brandgeweerboeken”.¹ Zij beslaan de periode lopende van ca. 1623 tot 1693 en zijn om een tweetal redenen belangrijke bronnen met betrekking tot de geschiedenis van Noordwijk. Natuurlijk in de eerste plaats als document voor de wijze waarop en de middelen waarmee de brandbestrijding toen plaatsvond.² Ten tweede vertellen zij iets over de huizen en hun bewoners uit die periode. Vermoedelijk zijn al in een vroeger stadium dergelijke lijsten opgemaakt, maar in het plaatselijke archief zijn daarvan geen exemplaren bewaard gebleven.

De eerste verwijzing naar het schouwen van het brandgeweer is, wat Noordwijk betreft, te vinden in de dorpsrekening van 1494 – 1495 waarin als uitgave geboekt staat “De scout en(de) bueren doe sij dat vuer en(de) ladders en(de) emmers bescouden verteert tot Bouwes XIII st(uyvers)”.³ Deze aantekening maakt duidelijk dat op het eind van de 15^e eeuw reeds de verplichting bestond dat alle huizen voorzien moesten zijn van zekere door de plaatselijke overheid voorgeschreven brandbestrijdingsmiddelen. Het schouwen ofwel de controle op de aanwezigheid en toestand van deze middelen was een jaarlijks gebeuren dat onder leiding van de schout huis aan huis plaatsvond. Na voltooiing van de schouw volgde in een herberg de nabespreking en werden de bevindingen opgeschreven. Naast het rijmpje “Ze dronken een glas, ze pleegden een plas en lieten de zaak zoals die was”, hebben ook de Brandgeweerboeken hun ontstaan aan deze vergaderingen te danken.

Een volgende notitie over het schouwen is van 1536 en luidt “Item verteert doe wij met die scout van Noortwijck om ghingen scouwen ende brantgheweer te visiteren X st.”⁴ Elf jaar later schenkt de abdisse van Leeuwenhorst het dorp 25 gulden om het “brantghewer daer off te doen maecken”.⁵ De veronderstelling dat deze gift als oprichtingsakte van de Noordwijkse brandweer gesteld kan worden is wat voorbarig. Veeleer kan deze bijdrage beschouwd worden als een vergoeding voor de verloren gegane brandblusmiddelen bij het bestrijden van een brand die de abdij in 1547 teisterde. Een aanduiding daarvoor is te vinden in de dorpsrekening van 1547 waarin onder de uitgaven melding wordt gemaakt van het repareren van brandhaken door timmerman Pieter Cornelisz, het smeden van 15 nieuwe brandhaken door drie plaatselijke smeden en het vervaardigen van 20 nieuwe brandemmers door schoenmaker Lenaerdt Gheritsz.⁶ Bepaald opvallend zijn de notities betreffende het opstellen van het brandgeweer voor de jaren 1562 “Verteert in dat convent tot Noordwijck bij den schout ende gezworens als men dat brandtgeweer schouden” en 1570 “Betaelt aen wijn in’t zusterhuijs bij de gezworens, baljuw, schout ende andere aldaar gedronken op het schouwen van’t brandtgeweer”.⁷ Voor zover kan worden nagegaan bleef het convent of het Patershuis tot 1619 dienst doen als locatie voor het uitschrijven van het brandgeweer. Werd in voorgaande schouwingen alleen melding gemaakt van Noordwijk Binnen, in de schouw van 1612 komt ook Noordwijk aan Zee aan bod zoals blijkt uit een aantekening in de dorpsrekening van dat jaar.

“Den 9^{en} augustij daer aen volgende (1612) hebben de schout ende gezworens naer voorgaende oversieninge ende affixie van biljetten het brantgereetschappe tot Noortwijck binnen ende op zee naer oudt gebruijck met den anderen geschouwen, alsdoen bij Adriaen Mourijssz. Rentmeester int clooster tot Noortwijck de maeltijt doen bereijden voor den schout gezworens ende haer luijder geselschap waerjegens de gezworens als van outs een tonneken

wijns tot laste van 't dorp hebben ingeslagen groot 21 stoop, over de coop van dien mettet uijtsetten vant tonneken betaelt 9 g. 4 st. Over den impost vande selve wijn ider stoop tot 7 st. gegeven 7 g. 7 st.”⁸

De laatste vermelding van het klooster als gelegenheid voor de feestelijke afsluiting van de schouw is gedateerd “Den 8^{en} julij 1619 hebben den schout ende gesworens metten secretaris ende boode het brantgeweer tot Noortwijck ende Noortwijck op zee gedaan gheschouwen ende alsdoen tot Henrick Willemszoon Storm de maeltijt van 't clooster tot Noortwijck naer ouder gewoonten gehad, daertoe het dorp de wijn alsdoen gedroncken mede als van outs gevende ende betalende is, de welcke bedragende was 6 g. 12 st.”⁹ Het is overigens niet zeker dat deze maaltijd in het convent of Patershuis heeft plaats gevonden. Genoemde Hendrik Storm raakte later bekend als waard in De Wijnstapel. Als locatie van deze herberg komt het Patershuis in aanmerking, maar daarover bestaat geen zekerheid.

Voor het opmaken van het brandgeweer bestond een ordonnantie waarin richtlijnen werden gegeven met betrekking tot de veiligheidsvoorschriften en het bezit van de voor ieder huis verplicht gestelde brandbestrijdingsmiddelen. In 1588 werd aan de secretaris van Den Haag 20 stuivers betaald voor het kopiëren van de ordonnantie van het brandgeweer.¹⁰ Over de inhoud van dit afschrift is niets bekend, maar op 28 oktober 1601 werd een nieuwe ordonnantie uitgevaardigd. Hoewel het originele document is verdwenen, bestaat er een in het midden van de 18^e eeuw vervaardigd afschrift, dat meer duidelijkheid verschaft over de toenmalige brandbestrijding.¹¹

Van een strak georganiseerd brandweerkorps was toen geen sprake; iedere inwoner van Noordwijk, niemand uitgezonderd, moest bij het ontstaan van een brand zijn brandgereedschap ter beschikking stellen en behulpzaam zijn bij het bestrijden van het vuur. Dit brandgereedschap bestaande uit emmers, tobbes met oren, hoosvaten, ladders en brandhaken, moest door de bewoners van de huizen op eigen kosten worden aangeschaft en onderhouden. Een jaarlijks te houden visitatie van alle huizen door schout en gezworenen, diende als waarborg dat aan deze verplichting de hand werd gehouden. Overtredingen wegens het ontbreken van of defecten aan de middelen werd met het opleggen van een boete bestraft. Alle brandgereedschappen waren verplicht voorzien van een wapen of teken van de eigenaar. Voor de herkenbaarheid was Noordwijk Binnen verdeeld in 3 wijken, bonnen genaamd, die respectievelijk de merkkleuren rood, blauw of wit kregen toegewezen. De lengte van de ladder was afhankelijk van de hoogte van het huis. Voor een met riet gedekt huis moest het boveinde van de ladder bovendien voorzien zijn van ijzeren haken en voor een huis met pannen of tegels afgedekt moest de ladder voorzien zijn van een haak die over de vorst van het dak gehangen kon worden. Bij grote droogte of andere brandgevaarlijke omstandigheden moesten de brandgereedschappen bij ordonnantie van het dorpsbestuur vanaf 7 uur in de morgen tot 8 uur in de avond voor de huizen worden opgesteld. Een transcriptie van de ordonnantie op het brandgeweer van 1601 is achterin als bijlage toegevoegd.

Het uit circa 1623 stammende brandgeweerboek, waarin alleen Noordwijk Binnen is beschreven, is het oudst bewaard gebleven exemplaar van de 4 die in het archief van de gemeente aanwezig zijn.¹² Het manuscript bestaat uit een genaaid deel van 68 ongenummerde beschreven bladzijden. Tussen 1626 en 1630 is op meerdere plaatsen tekst toegevoegd. Deze teksten zijn in de transcriptie met (haken) kenbaar gemaakt. De in het originele document aangebrachte doorhalingen zijn in de transcriptie gehandhaafd. De brandmerken komen niet altijd overeen met de namen van de bewoners, dat mogelijk te wijten is aan de overname van het merk uit een eerder vervaardigd brandgeweerboek.

Het boek vangt aan met de rode bon die zich uitstrekt van de Oosteinderbrug tot de Westeinderbrug ofwel de Voorstraat waarbij tevens een deel van de Offemweg is opgenomen. Het zijn de huizen gelegen tussen de nrs. 76 en 81. Er is geen vast patroon te onderscheiden die bij het opnemen van de huizen aan de Voorstraat werd gebruikt.

Het opnamepatroon van de Voorstraat heeft een grillig verloop omdat op vrij willekeurige punten van straatzijde is gewisseld. Alleen vanaf nr. 81, hoek Offemweg – Voorstraat, is van enige regelmaat sprake. Vanaf dat punt wordt de oostzijde van de straat tot aan de Westeinderbrug aangehouden om vervolgens in tegengestelde richting de westzijde te volgen tot de hoek Douzastraat – Voorstraat. Oorspronkelijk bedroeg het aantal huizen 71, waaraan op een later tijdstip 4 nieuwe panden zijn toegevoegd.

De blauwe bon vangt aan in de Douzastraat, toen nog omschreven als Nieuwe Zeestraat, loopt door tot de Pickéstraat (Zonneveldstraat-Ruigenhoek) en verplaatst zich dan door de Van Limburg Stirumstraat via het Lindenplein naar de Kerkstraat en een deel van de Bronckhorststraat. Ook hier is het verloop onoverzichtelijk, alleen voor het gedeelte vanaf het Lindenplein is met enige moeite de huidige plaats van de huizen te reconstrueren. Deze bon telde aanvankelijk 109 huizen en is naderhand met 5 vermeerderd.

De witte bon omvatte de Korte Zeestraat, Molenstraat, Molensteeg, de Croft, Heilige Geestweg en Offem. In deze wijk werden 65 bewoonde huizen geregistreerd.

Het vaakst voorkomende brandmerk in dit document, 5 maal, is het symbool van een voetboog, mogelijk ter aanduiding dat de bewoner van het pand lid was van het St. Jorisgilde. De langste ladder van 20 sporten was te vinden in de woning van Jonkheer Andries van Thienen. Zijn onderkomen stond ter plaatse van het tot appartementen verbouwde voormalige postkantoor aan de Voorstraat. Ook aan de Voorstraat, ongeveer ter hoogte van het huidige pand nr. 64, bevond zich een met ijzeren hoepen beslagen waterton, aan de zijden voorzien van 2 ijzeren haken en draagbomen. Het weeshuis, staande op de hoek van de Kerkstraat – Van Limburg Stirumstraat, was in het bezit van een eiken trog op wielen waarvan de inhoud 2 vaten bedroeg. Van enkele terloopse aantekeningen in de dorpsrekeningen over personen die bij het schouwen van het brandgeweer betrokken waren, zijn er minstens 2 die hun sporen tot in onze tijd hebben nagelaten. De eerste is Jacob Gerritsz, een jongeman met kunstzinnige aspiraties die in 1623 een drietal brandemmers van het armenhuis met een duif beschilderde.¹³ Hij is in 1653 te Amsterdam vereeuwigd door de schilder Willem Drost en dit portret behoort thans tot de kunstschat van The Metropolitan Museum of Art te New York.¹⁴ Jasper Jaspersz die in 1629 de schouwers van het brandgeweer vergezelde en toen verscheidene merken op brandgereedschappen heeft aangebracht,¹⁵ is tevens bekend als schilder van het spreukbord hangende aan de torenwand boven de ingang van de oude Jeroenskerk.¹⁶

Het tweede nog bestaande brandgeweerboek werd in 1635 opgemaakt.¹⁷ In de dorpsrekening van dat jaar staat dit aldus vermeld “Betaelt als verteert ten tijde als het brantgeweer werde gevisiteert ende daer van nijuwt bouck werde gemaekt soo 't of Noortweijck binnen als op zee 'tsamen drie ponden achthien schelling, dus hier 3 lbs. 18 sch.”¹⁸ Niet alleen het “nieuw gemaakte boek” is in het archief aanwezig; ook het bij de visitatie gebruikte kladboek behoort tot de bewaard gebleven stukken. Omdat het kladboek veel meer informatie geeft met betrekking tot latere bewoners van de huizen (uit diverse aantekeningen blijkt dat het boek ook gebruikt is bij het schouwen in 1649, 1652, 1654 en 1662) en bovendien de huismerken zijn weergegeven, is het kladboek in plaats van het netboek getranscribeerd. Wel zijn de namen van de in het netboek beschreven bewoners ofwel degene die de huizen ten tijde van de opname bewoonden, in de transcriptie met vette letters aangeduid. De weergegeven folio- en huisnummers zijn in overeenstemming met die in het kladboek. De rode bon telt 137 huizen waarvan een groep van 7 huizen naderhand is ingevoegd op de plaats van de

voormalige behuizing van Nicolaes van der Bouchorst, Heer van Noordwijk. Een andere groep van 10 huizen betreft nieuwbouw in de Achterbuurt (Offemweg) van na 1635. De blauwe bon heeft 129 huizen, waarvan er 8 na 1635 op een onbekende plaats in de Pickéstraat zijn gebouwd. De witte bon bestaat uit 86 panden, waarmee het totaal voor Noordwijk Binnen op 352 panden komt. Het aantal te Noordwijk aan Zee bedraagt niet meer dan 127 bewoonde panden.

In dit tweede deel worden dus zowel de huizen te Noordwijk Binnen als die van Noordwijk aan Zee geschouwd en beschreven. De woningen en boerderijen in de Bronsgeest, de Klei, de Nes en het Langeveld worden in geen van de 4 bestaande brandgeweerdocumenten genoemd en zij behoorden dus kennelijk niet tot de te schouwen panden. Vermoedelijk vormden deze ver van het dorp gelegen huizen weinig gevaar voor de bewoners van de dichter op elkaar staande woningen in de dorpskern. De kleuren rood, blauw en wit en de indeling van de bonnen blijven in vergelijking met 1623 vrijwel ongewijzigd. Het assortiment aan brandblusmiddelen is uitgebreid met een schop en de ladders zijn over de hele linie langer geworden. De langste ladder te Noordwijk Binnen telt nu 35 sporten en is als vanouds te vinden op de hoek van de Zwanensteeg. Noordwijk aan Zee komt niet verder dan 24 sporten.

Het derde brandgeweerboek is van 1661¹⁹ en bestrijkt eveneens Noordwijk Binnen en Noordwijk aan Zee. De kleur der bonnen blijft gehandhaafd, maar de indeling heeft diverse wijzigingen ondergaan, terwijl de huismerken niet meer worden weergegeven. De rode bon bestaat uit 150 panden en vangt aan met de huizen staande aan de Schiestraat en het begin van de Gooweg, volgt dan de oostzijde van de Voorstraat vanaf de Oosteinderbrug tot de hoek van de Offemweg, loopt dan de hele Offemweg door om terug te keren naar de oostzijde van de Voorstraat vanaf de andere hoek Offemweg tot over de Westeinderbrug. Vervolgens wordt de westzijde van de Voorstraat beschreven tot aan de Oosteinderbrug om tenslotte te eindigen met de Heilige Geestweg tot aan de hoek met de Kerkstraat. De blauwe bon heeft 94 panden en begint aan de oostzijde van de Raadhuisstraat (Van Limburg Stirumstraat) en het Lindenplein, volgt dan de zuidoost- en zuidzijde van de Nieuwe Zeestraat (Van Limburg Stirumstraat, Pickéstraat, Oude Zeeweg) om via de noord- en noordwestzijde van die straat terug te keren tot aan het Weeshuis op de hoek van de Kerkstraat. De witte bon telt 111 panden en begint met het Weeshuis aan de zuidzijde van de Kerkstraat, de Bronckhorststraat richting Pickéstraat en vandaar terug tot de Korte Zeestraat, waarna de Molenstraat via west- en oostzijde aan de beurt komt tot de Kerkstraat is bereikt. De noordzijde van de Kerkstraat wordt onderbroken door de Molensteeg en eindigt op de hoek Kerkstraat – Heilige Geestweg. De volgorde die te Noordwijk aan Zee werd aangehouden is moeilijk uit te zoeken. Het schouwen begint ter hoogte van het Gasthuis en eindigt bij het Jan Kroonsplein. Het aantal huizen te Noordwijk aan Zee is teruggelopen van 127 in 1635 tot 116 nu, terwijl Noordwijk Binnen thans 355 huizen telt. De langste ladder is nog steeds te vinden in het huis op de hoek van de Zwanensteeg en heeft nu 36 sporten. Noordwijk aan Zee heeft ontdekt dat water schaars is op de plaatsen waar brand kan ontstaan en beschikt nu over 90 schoppen om een eventuele brand met zand te kunnen bestrijden. Aan het slot van het document staan een aantal datums waaruit blijkt dat de visitaties van het brandgeweer te Noordwijk aan Zee ook nog na 1661 hebben plaatsgevonden. Dit gebeurde steeds in de maand juli van de jaren 1675, 1678, 1679, 1683, 1687 en 1688. Het is daarom opmerkelijk dat in het vierde en laatste brandgeweerboek Noordwijk aan Zee niet meer wordt vermeld. Het is niet waarschijnlijk dat het iets te maken heeft met de in 1689 aangeschafte brandspuit van de firma Jan van der Heijde en zoon te Amsterdam,²⁰ omdat deze brandspuit voor Noordwijk aan Zee totaal geen nut had. In de betreffende dorpsrekening staat deze aanschaf omschreven als “Betaelt aen Jan van der Heijde en soon tot Amsterdam, een somme van vier hondert drieenveertich ponden sestien schellingen over coop en leverantie van een slang brantspeuijt, met alle het

toebehooren vandien, omme in tijde van noot (dat Godt verhoede) ten dienste van het Dorp gebruijct te connen werden, met eenige oncosten op den incoop van dien gevallen, samen bij quitantie de voors. III^C XLIII pond XVI schell.” en “Betaelt aen Jacobus Ouwehant, kuijper, de somme van dertich ponden twaelff schellingen, voor het maecken en leveren van twaelff nieuwe watertonnen, omme benevens de voors.(eijde) brantspuijct te connen gebruijct werden”. Het jaar daarop leverde Jacobus Ouwehand nog eens 6 nieuwe watertonnen ten behoeve van de slangenbrandspuit.²¹

Het laatste in 1693 opgemaakte deel bevat dus alleen gegevens van Noordwijk Binnen.²² Opmerkelijk, om niet te zeggen hoogst merkwaardig, omdat juist in 1693 voor het eerst in de historie van het schouwen van het brandgeweer deze handeling te Noordwijk aan Zee heeft plaats gevonden. In de dorpsrekening van dat jaar staat aangetekend “Betaelt aan de wedue Cornelis Pietersz Berendreght waardinne tot Noortwijk op zee, de somme van twee en twintigh ponden vijfftien schellingen, over verteringe t’haaren huijse, gedaan op het besteeden en schouwen vant' Brantgeweer, ende op verscheijde comparitien den dorpe raeckende, volgens saamen Reeckeninge en quitantie XXII £ XV sch.”²² In 1694 vindt dit gebeuren wederom plaats bij de weduwe Berendrecht²³ en in 1697 bij Arij Cornelisz van Doorn, herbergier te Noordwijk aan Zee.²⁴ Het schouwen van de brandblusmiddelen als speciaal item verdwijnt dan voorgoed uit de dorpsrekeningen. Tot 1706 worden in de herbergen van Daniel Pietersz Berendreght en Arij Cornelisz van Doorn nog diverse malen bijeenkomsten van het dorpsbestuur gehouden, maar vanaf dat tijdstip worden de bijeenkomsten van het dorpsbestuur in het daarvoor bestemde gemeentehuis gehouden.

Het brandgeweerboek van 1693 is vrijwel gelijk aan dat van 1661. Indeling en kleur van de bonnen zijn ongewijzigd en het aantal huizen is in vergelijking met 1661 met 1 verminderd. In enkele dorpsrekeningen, o.a. 1706 en 1732, wordt nog melding gemaakt over verstelde en gerepareerde brandemmers, maar het item brandgeweer komt na 1697 niet meer ter sprake. De prioriteiten verschuiven steeds meer naar onderhoud en reparaties van de brandspuiten. De plicht tot hulpverlening bij het bestrijden van branden blijft echter nog lange tijd voor alle bewoners gelden. De tekst van een op 17 november 1881 ingekomen stuk geeft hiervan een sprekend voorbeeld.

Mijn Heer, Burgermeester.

ik ondergetekende moet uw verklare, dat het mij van een groot genoegen is geweest dat ik bij de jongstleden brand ben tegenwoordig geweest, maar tevens mijn heer heb ik mij toch beangstigt daar ik bij de spuit ben ingelijfd en ook zeer gaarne mijn pligt vervuld, dat er zoo veele tijde zijn of zulle komen, dat ik onmogelijk bij de brand zal kunne wezen tot mijn onschuld de rede daar van is dat ik bos arbeider ben en de meeste tijd van 't jaar buite de kom van dorp werk zaam ben en zou zoo doende niet aan mijn pligt kunnen voldoen dus mijn heer burger vader ik zoude uw zoo vriendelijk verzoeke of ik niet van mijn post ontslage zou kunne worde niet dat ik mij daar van ontrekke wil in de verste verte niet maar het zou mij toch spijte als ik daar om in boete verviel daar er toch zoo vele arbeiders zijn die altijd binne de kom van noordwijk werke en een vaste baas hebbe ziedaar mijn heer mijn belangens uw dienaar B. Augustienus.²⁵

H.A. Schelvis

NOTEN

1. Oud Archief gemeente Noordwijk inv. nrs. 735 t/m 738.
2. Zie de Geschiedenis van de Noordwijkse brandweer “Het Laatste Bericht: Terug in de Kazerne” van Joh.

Passchier. ISBN 90-707962-1-X. Uitgever: Boekhandel van der Meer, Noordwijk.

3. OANw. inv. nr. 291.
4. OANw. inv. nr. 294, fol. 6 v.
5. OANw. inv. nr. 294, fol. 85 r.
6. OANw. inv. nr. 294, fol. 88 en 89 r.
7. OANw. inv. nr. 294, fol. 173 v. en 215 r.
8. OANw. inv. nr. 296, fol. 30 r.
9. OANw. inv. nr. 296, fol. 94 r.
10. OANw. inv. nr. 295, fol. 53 r.
11. OANw. inv. nr. 5.
12. OANw. inv. nr. 735
13. OANw. inv. nr. 867, fol. 30 r.
14. www.metmusea.org
15. OANw. inv. nr. 295, fol. 8 v.
16. J. Kloos. Noordwijk in den loop der eeuwen, blz. 131.
17. OANw. inv. nr. 736.
18. OANw. inv. nr. 296, fol. 263 r.
19. OANw. inv. nr. 737.
20. OANw. inv. nr. 341, fol. 18 r./v.
21. OANw. inv. nr. 340, fol. 19 v.
22. OANw. inv. nr. 738.
22. OANw. inv. nr. 344, fol. 19 r.
23. OANw. inv. nr. 345, fol. 19 r.
24. OANw. inv. nr. 348, fol. 17 r.
25. G.A.Nw. inv. nr. 1594.